

НАЯВНІСТЬ ШКОДИ ЯК УМОВА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СІМЕЙНОМУ ПРАВІ

ЄФРЕМОВА Ірина Олексіївна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 347.61/.64

В статті розглядається таке умови відповідальності в сімейному праві як наявність шкоди. Обґрунтовано, що наявність матеріального і (або) морального шкоди не є обов'язковою умовою відповідальності в сімейному праві. Встановлено наявність матеріального і (або) морального шкоди необхідно в випадках, передбачених договором або законом. Сімейний кодекс України передбачає право на відшкодування матеріального і морального шкоди тільки в семи випадках. Доведено, що визначення розміру відшкодування причиненого морального шкоди порушенням сімейних прав і інтересів повинно здійснюватися за правилами Громадянського кодексу України.

Ключові слова: відповідальність, сімейне право, наявність шкоди, умови відповідальності, матеріальний шкода, моральний шкода.

Постановка проблеми

Умовами відповідальності у сімейному праві можна вважати окремі елементи складу сімейного правопорушення, тобто ті ознаки, встановлення яких є необхідним для застосування заходів сімейно-правової відповідальності до деліктоздатної особи, яка вчинила сімейне правопорушення. Для настання сімейно-правової відповідальності достатньо встановити дві умови (наявність протиправної поведінки та вини правопорушника), які й запропоновано визнати загальними умовами відповідальності. Спеціальними умовами відповідальності

в сімейному праві є протиправність поведінки особи; наявність шкоди, завданої сімейним правам та інтересам; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника та її результатом – шкодою; вина особи, що вчинила сімейне правопорушення [1, с. 78]. У сімейному праві існують випадки, коли встановлення наявності матеріальної або моральної шкоди є необхідним для притягнення особи до відповідальності за порушення сімейних прав та інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У науці сімейного права питання відповідальності в сімейному праві привертало увагу таких правників, як В. І. Данілін, І. В. Жилінкова, Н. Ф. Звенигородська, М. В. Логвінова, З. В. Ромовська, С. Н. Тагаєва та інших. Наявність шкоди як умова відповідальності в сімейному праві розглядалася в більшості своїй фрагментарно в контексті того, що завдання шкоди не є обов'язковою умовою відповідальності в сімейному праві.

Метою статті (постановкою завдання) є розгляд такої умови відповідальності в сімейному праві як наявність шкоди та визначення випадків, коли завдання майнової (матеріальної) чи моральної шкоди є необхідною й обов'язковою умовою відповідальності в сімейному праві.

Виклад основного матеріалу

У доктрині приватного права усталеним є підхід, що суб'єкт сімейного права, як правило, несе відповідальність за протиправну дію незалежно від того, чи настають у результаті цього будь-які шкідливі наслідки або ні [2, с. 276]. Наявність шкоди, завданої сімейним правам та інтересам, як умову відповідальності в сімейному праві традиційно не розглядають як обов'язкову умову відповідальності за порушення сімейних прав та інтересів. Так, Л. М. Звягінцева вважає, що наявність шкоди як наслідку протиправної поведінки і необхідного елементу складу правопорушення (а звідси й причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкідливим результатом, що настав) не є для сімейного права обов'язковою [3, с. 7]. Є. М. Ворожейкін наголошував, що шкідливі наслідки в якості елементу складу правопорушення у сімейному праві обов'язкові лише у тих випадках, коли закон сам вказує на це [2, с. 279]. У тих випадках, коли для відповідальності у сімейному праві необхідною є наявність шкідливих наслідків, вони виступають або як применшення особистих немайнових благ (наприклад, негативний вплив на виховання дитини, применшення подружніх відносин у результаті негідної поведінки тощо), або як применшення благ майнових (витрати спільного сумісного майна подружжя на шкоду сім'ї тощо), або як ті та інші разом (наприклад, ухилення від батьківських обов'язків означає ухилення й від виховання, й від утримання дітей) [2, с. 279].

До певного часу в сімейному праві пануючим було негативне ставлення до питання про можливість стягнення матеріальної шкоди, заподіяної при здійсненні прав та виконанні обов'язків у сімейних правовідносинах. Такий висновок ґрунтувався головним чином на тому, що сімейні відносини – це відносини з переважанням у них особисто-правового елементу, внаслідок чого говорити щодо них про матеріальну шкоду недоречно [1, с. 160].

Необхідно враховувати, що згідно з п. 6 ч. 2 ст. 18 СК України способами захисту сімейних прав та інтересів зокрема є відшкодування матеріальної та моральної шкоди,

якщо це передбачено СК України або договором.

За чинним СК України відшкодування матеріальної та моральної шкоди може бути здійснено в наступних випадках: 1) у разі ухилення того з батьків, хто проживає з дитиною від виконання договору щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини, він зобов'язаний відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану другому з батьків (ч. 4 ст. 157 СК України); 2) у разі ухилення особи від виконання рішення органу опіки та піклування про визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї, ця особа зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини (ч. 2 ст. 158 СК України); 3) у разі ухилення особи від виконання рішення суду про визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї, ця особа зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини (ч. 5 ст. 159 СК України); 4) у разі самочинної зміни особою місця проживання малолітньої дитини, ця особа зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому, з ким вона проживала (ч. 2 ст. 162 СК України).

Варто зазначити, що норми, які містять санкцію у вигляді відшкодування моральної та майнової шкоди за порушення права одного з батьків на спілкування з дитиною, спрямовані на захист прав та законних інтересів того з батьків, який проживає окремо від дитини. Цей стан речей є порушенням основного принципу здійснення батьківських прав та виконання обов'язків – принципу їх рівності. Тому за ухилення від виконання рішення органу опіки та піклування або суду має відповідати у разі наявності для цього підстав і той з батьків, хто проживає окремо від дитини. В разі ухилення від виконання зазначеного рішення будь-кого з батьків шкода завдається також правам і законним інтересам дитини, тому за нею також необхідно передбачити право

Цивільне, підприємницьке, господарське та трудове право

на відшкодування майнової та моральної шкоди [1, с. 162].

Крім того, обов'язково необхідно встановити наявність моральної шкоди для її відшкодування у випадках, встановлених ч. 3 ст. 49 СК України та ч. 3 ст. 50 СК України. Згідно з ч. 3 ст. 49 СК України позбавлення жінки можливості народити дитину (репродуктивної функції) у зв'язку з виконанням нею конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо неї є підставою для відшкодування завданої їй моральної шкоди. Відповідно до ч. 3 ст. 50 СК України позбавлення чоловіка можливості здійснення репродуктивної функції у зв'язку з виконанням ним конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо нього є підставою для відшкодування завданої йому моральної шкоди. Про можливість відшкодування матеріальної шкоди в сімейних правовідносинах йдеться, зокрема, в ч. 9 ст. 177 СК України: неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини є підставою покладення на них обов'язку відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду та повернути доходи, одержані від управління її майном. Звертає на себе увагу і те, що відшкодування матеріальної та моральної шкоди може передбачатися як законом, так і договором.

Відповідальність батьків за шкоду, заподіяну майну дитини в процесі його управління, має своєрідну природу. Залежно від джерела її виникнення відповідальність у цивільному праві поділяється на договірну та недоговірну (деліктну). Загалом, обов'язок з відшкодування шкоди виникає з делікту (правопорушення). Для деліктних правовідносин характерним є те, що до правопорушення сторони не пов'язані між собою правами та обов'язками. У випадку ж вчинення неправомірних дій батьками йдеться про невиконання (неналежне виконання) обов'язку, що вже існує. Іншими словами, саме невиконання обов'язку, а не правопорушення, є підставою виникнення відповідальності батьків. Таким чином, зобов'язання з відшкодування шкоди батьками не може розглядатися як таке, що

виникає з делікту, тобто як недоговірне зобов'язання. Однак таке зобов'язання не може бути віднесено і до числа зобов'язань договірному типу, оскільки договору про управління майном між дитиною та її батьками не існує. Відсутній такий договір і між батьками та органом опіки та піклування.

У римському праві підставою виникнення зобов'язання між опікуном (піклувальником) та дитиною вважався квазіконтракт. Квазіконтракт – це підстава виникнення зобов'язання нібито з контракту (*quasicontractus*). Квазіконтракти спричиняють виникнення зобов'язань, що схожі з договірними зобов'язаннями, хоча і не виникають безпосередньо з договору. Відносини між особами регулюються таким чином, нібито між сторонами існує договір, хоча його немає. Можна припустити, що саме квазіконтракт є підставою виникнення зобов'язання між батьками та дітьми у разі неналежного виконання батьками обов'язків щодо управління майном дитини [4, с. 524].

Батьки несуть відповідальність за неналежне виконання своїх обов'язків щодо управління майном дитини лише за наявності вини (умислу або необережності). Батьків буде визнано невинуватими, якщо вони доведуть, що вжили всіх залежних від них заходів для належного виконання обов'язку щодо управління майном дитини. Відповідальність батьків матиме місце лише тоді, коли майнова шкода, завдана дитині, буде визнана наслідком дій (бездіяльності) батьків. Якщо ж батьки у суді доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або внаслідок дій самої дитини, то їх буде звільнено від обов'язку відшкодовувати завдану шкоду [5, с. 325].

При застосуванні норми ч. 9 ст. 177 СК України звертають на себе увагу деякі істотні моменти. По-перше, у зазначеній нормі мова йде про відповідальність батьків перед дитиною. В той же час, відповідно до ч. 1 ст. 177 СК України батьки управляють майном, належним малолітній дитині, без спеціального на те повноваження. А у ст. 6 СК України зазначається, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, а малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Отже,

у цих нормах є певна суперечність, оскільки батьки управляють майном тільки малолітньої дитини, а шкоду мають відшкодовувати і неповнолітній дитині. У зв'язку з цим ч. 9 ст. 177 СК України потребує уточнення.

По-друге, СК України містить ще одну суперечність. Так, ч. 9 ст. 177 СК України зазначає, що неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини є підставою для покладення на них обов'язку не тільки відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду, а й повернути доходи, одержані від управління її майном. Відповідно до ч. 1 ст. 178 СК України дохід, одержаний від використання майна малолітньої дитини, батьки мають право використовувати на виховання та утримання інших дітей та на невідкладні потреби сім'ї. У зв'язку з цим може виникнути істотна проблема в разі необхідності повернення дитині доходів, одержаних від її майна. Може виявитися, що вони всі витрачені на потреби інших дітей або на невідкладні потреби сім'ї. Тому доцільніше, щоб обов'язок батьків повернути доходи, одержані від управління майном малолітньої дитини, був виключений з ч. 9 ст. 177 СК України. Пропонується ч. 9 ст. 177 СК України викласти у такій редакції: «9. Неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном малолітньої дитини є підставою для покладення на них обов'язку відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду». Така редакція цієї норми ні в якому разі не буде порушувати майнові права та законні інтереси дитини, оскільки в поняття «збитки» також входять доходи, які з тих чи інших причин не отримані дитиною.

Варто зазначити, що в правозастосовній діяльності виникають досить спірні питання, пов'язані із захистом майнових прав малолітньої дитини. Так, у рішенні Апеляційного суду Хмельницької області від 31 травня 2017 р. у судовій справі № 683/2044/16-ц зазначається, що в серпні 2016 року виконавчий комітет Старокостянтинівської міської ради Хмельницької області (далі – орган опіки та піклування) звернувся до суду з позовом до ОСОБА_1, ОСОБА_2 про зобов'язання поновити права дитини. Орган опіки та піклування зазначив, що своїм

рішенням від 31 жовтня 2013 року № 416 він дозволив відповідачам продаж 18/25 частини житлового будинку по вул. Сірка, 22, в м. Старокостянтиніві Хмельницької області, яка належала їх малолітній дочці, ОСОБА_3. Позивач надав цей дозвіл ОСОБА_1 та ОСОБА_2 за умови, що вони придбають для дочки житловий будинок по пров. Першотравневому, 28 у тому ж місті. Разом із тим після відчуження нерухомого майна відповідачі не забезпечили дочку іншим житлом, що призвело до порушення прав дитини. Таким чином, орган опіки та піклування просив суд зобов'язати ОСОБА_1 і ОСОБА_2 відновити порушене право власності на житло малолітньої дочки ОСОБА_3 шляхом придбання або набуття на її ім'я житлового приміщення у спосіб, встановлений законом. Давши належну оцінку дослідженим доказам, суд першої інстанції правомірно керувався тим, що дії ОСОБА_1 і ОСОБА_2, які після відчуження належної малолітній дитині частини житлового будинку не придбали їй нове житло, призвели до порушення майнових прав дитини. Разом із тим суд не звернув уваги на те, що непридбання житла для малолітньої ОСОБА_3 не тягне за собою покладення цього обов'язку на відповідачів у судовому порядку, а є лише підставою для відшкодування ними завданої дитині майнової шкоди відповідно до ч. 9 ст. 177 СК України. Органом опіки та піклування обрано неправильний спосіб захисту порушеного права ОСОБА_3, внаслідок чого позов не підлягає задоволенню [6].

Щодо відшкодування моральної шкоди в сімейних правовідносинах також існує багато спірних питань. Безперечно, в сімейних правовідносинах в багатьох випадках мова може йти про завдання моральної шкоди учаснику сімейних правовідносин, проте відшкодувати таку завдану моральну шкоду неможливо з урахуванням положень чинного сімейного законодавства. Так, в ухвалі Апеляційного суду Вінницької області від 25 квітня 2016 р. у судовій справі № 130/237/16-ц зазначається, що ОСОБА_2 звернувся до суду з позовом до ОСОБА_3 про відшкодування моральної шкоди. При цьому свої вимоги мотивував тим, що з відповідачем

Цивільне, підприємницьке, господарське та трудове право

перебував у шлюбі, який тривав 23 роки. Після розірвання шлюбу позивач фактично залишився один, діти припинили спілкування з ним. Відповідач, перебуваючи у шлюбі, почала займатися розпустою та жити одночасно на дві сім'ї. Обґрунтовуючи позовні вимоги, ОСОБА_2 вказував на те, що його дружина, перебуваючи у шлюбі, фактично створила іншу сім'ю, що вказує на її аморальну поведінку, у зв'язку з чим позивачу заподіяна моральна шкода. Відмовляючи в задоволенні позову, суд першої інстанції правильно виходив з того, що право відповідача на припинення шлюбних відносин з ОСОБА_2 і створення інших не суперечить диспозиції ст. 56 СК України і є її законним правом. Крім того, шлюбний договір (ст. 18 СК України), як правильно вказав міський суд, між сторонами не укладався, а підстав для відшкодування моральної шкоди в даному випадку СК України не містить [7]. Отже, право на відшкодування моральної та матеріальної шкоди, завданої учасникам сімейних правовідносин, обмежується випадками, встановленими СК України або договором.

Питання про відповідальність у сімейному праві може виникнути й тоді, коли певна шкода може мати місце у майбутньому. Так, згідно з абз. 1 ч. 1 ст. 170 СК України суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, у випадках, передбачених пунктами 2–5 частини першої статті 164 СК України¹, а також в інших випадках, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання.

Важливим питанням є необхідність визначення розміру відшкодування моральної шкоди. Оскільки законодавець відмовився від нормативного регламентування методики розрахунку базисного рівня компенсації шкоди, то це питання повністю віддано на

¹ Пункти 2 - 5 частини першої ст. 164 СК України передбачають такі підстави позбавлення батьківських прав: мати, батько ухиляються від виконання своїх обов'язків з виховання дитини; мати, батько жорстоко поведуться з дитиною; мати, батько є хронічними алкоголіками або наркоманами; мати, батько вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва.

розсуд суду. Так, відповідно до ч. 3 ст. 23 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. (далі – ЦК України) розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості. Згідно з ч. 4 ст. 23 ЦК України моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню та не пов'язана з розміром цього відшкодування.

Вочевидь, такі заходи сімейно-правової відповідальності, як відшкодування матеріальної та моральної шкоди, повинні застосовуватися не тільки у випадках, визначених СК України або договором, а при будь-якому порушенні сімейних прав та інтересів, якщо таким порушенням було завдано матеріальної або майнової шкоди учасникам сімейних правовідносин. Отже, пункт 6 ч. 2 ст. 18 СК України доцільно викласти у редакції: «відшкодування матеріальної та моральної шкоди», тим самим скасувавши обмеження у застосуванні цих заходів відповідальності у сімейному праві.

Висновки

Підсумовуючи розгляд шкоди як умови відповідальності в сімейному праві, варто зазначити, що наявність матеріальної та (або) моральної шкоди в сімейному праві для настання відповідальності за порушення сімейних прав та інтересів необхідно встановлювати лише у випадках, визначених законом або договором. Право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди передбачено СК України в наступних випадках: 1) якщо моральна шкода завдана позбавленням жінки можливості народити дитину (репродуктивної функції) у зв'язку з виконанням нею конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо

неї; 2) якщо моральна шкода завдана позбавленням чоловіка можливості здійснення репродуктивної функції у зв'язку з виконанням ним конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо нього; 3) якщо матеріальна та моральна шкода завдана другому з батьків у разі ухилення того з батьків, хто проживає з дитиною, від виконання договору щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини;- 4) якщо матеріальна та моральна шкода завдана тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у разі ухилення особи від виконання рішення органу опіки та піклування про визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї; 5) якщо матеріальна та моральна шкода завдана тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у разі ухилення особи від виконання рішення суду про визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї;- 6) якщо матеріальна та моральна шкода завдана тому, з ким проживала малолітня дитина, у разі самочинної зміни особою місця проживання малолітньої дитини;- 7) якщо матеріальна шкода завдана неналежним виконанням батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини. З метою усунення суперечностей в правовому регулюванні сімейних відносин запропоновано частину 9 ст. 177 СК України викласти у такій редакції: «9. Неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном малолітньої дитини є підставою для покладення на них обов'язку відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду».

Література

1. Єфремова І. О. Заходи відповідальності у сімейному праві : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Харківський нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 258 с.
2. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. Москва : Юридическая литература, 1972. 336 с.

3. Звягинцева Л. М. Меры защиты в советском семейном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Свердловский юрид. ин-т. Свердловск, 1980. 15 с.

4. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. І. В. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2008. 855 с.

5. Сімейне право : підруч. / за заг. ред. В. А. Кройтора та В. Ю. Євко ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 512 с.

6. Рішення Апеляційного суду Хмельницької області від 31 травня 2017 р., судова справа № 683/2044/16-ц. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66888857> (дата звернення: 10.03.2019).

7. Ухвала Апеляційного суду Вінницької області від 25 квітня 2016 р., судова справа № 130/237/16-ц. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57509540> (дата звернення: 10.03.2019).

The author of the article has studied such a condition for liability within family law as the occurrence of harm. It has been substantiated that the occurrence of pecuniary and (or) moral damage is not a prerequisite for liability in family law.

The establishment of pecuniary and (or) moral damage is necessary in cases specified by the contract or by law. It has been argued that the right to compensation for pecuniary and moral damage is provided by the Family Code of Ukraine in the following cases: 1) if the moral harm was caused by the deprivation of a woman's ability to give birth to a child (reproductive function) in regard to the exercise of her constitutional, official, labor duties or as a result of unlawful conduct towards her; 2) if the moral harm was caused by the deprivation of a man's ability to exercise reproductive function in regard to the exercise of his constitutional, official, labor duties or as a result of unlawful conduct towards him; 3) if the pecuniary and moral damage was inflicted on the second parent in case of evasion of the parent, who lives with the child, from the implementation of the contract on exercising parental rights and the performance of duties by those who live separately from the child; 4) if the pecuniary and moral damage was caused to the parent who

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто таку умову відповідальності в сімейному праві як наявність шкоди. Обґрунтовано, що наявність матеріальної та (або) моральної шкоди не є обов'язковою умовою відповідальності в сімейному праві. Встановлення наявності матеріальної та (або) моральної шкоди необхідне у випадках, визначених договором або законом. Сімейний кодекс України передбачає право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди лише в семи випадках. Доведено, що визначення розміру відшкодування завданої моральної шкоди порушенням сімейних прав та інтересів повинно здійснюватися за правилами Цивільного кодексу України.

Ключові слова: відповідальність, сімейне право, наявність шкоди, умова відповідальності, матеріальна шкода, моральна шкода.

lives separately from the child, in case of evasion from the execution of the decision of the guardianship and care agency about the defini-

tion of the ways to participate in the upbringing of the child and communication with the child from the parent who lives separately from the child; 5) if the pecuniary and moral damage was caused to the parent who lives separately from the child, in case of evasion of the person from execution of the court decision on the definition of the ways of participation in the upbringing of the child and communication with the child from the parent who lives separately from the child; 6) if the pecuniary and moral damage was caused to the person with whom the minor child lived, in case of a spontaneous change of the minor child's place of residence by the person; 7) if the pecuniary damage was caused by improper performance by parents of their responsibilities regarding the management of the child's property.

It has been proved that determination of the amount of compensation for moral harm caused by violations of family rights and interests should be carried out in accordance with the rules of the Civil Code of Ukraine.

Key words: responsibility, family law, occurrence of harm, condition for liability, pecuniary damage, moral harm.
